

L. N. GUMILOV

A kazárok utódai

(A csapadékeloszlás ingadozásai és az etnogenezis kérdése Délkelet-Európában a VII.—XVI. században)

A Dnyeper és az Ural között elterülő tágas steppe egységes földrajzi zónának számít, amelyet északnyugat felől dombos erdősáv, délről pedig a Fekete- és a Káspi-tenger, illetve a Kaukázus hegység határol.¹ A XII. századi orosz szerzők „nem-ismert föld”-nek nevezték,² míg a XII. században a „vad mező” avagy „a nagy rét” elnevezést kapta. Ez a steppezóna mindig egységes egésznek számított, akár természeti viszonyai, akár a steppén élő, s az általunk vizsgált korszakban nomád életmódot folytató népek kultúrája szempontjából.

E terület alapos tanulmányozása során azonban a tipikus steppei táj mellett megtalálhatjuk a folyóvölgyek, a Don, a Terek és a Volga sajátos arculatú táját is. Bármilyen eltérőek legyenek is e völgyek természeti viszonyai, abban megegyeznek, hogy ellenpólust képviselnek a vízváltató steppével szemben.³ Természetesen a Don csillogó folyamához lágyan leereszkedő négy árterület-feletti terasz más, mint az Alsó-Volga vidék majdnem függőleges jobb partja, vagy a Terek bal partján található sűrű partmenti erdő. Úgyszintén más a Don-menti steppei árterület, ahol Sarkel emelkedett,⁴ mint a füzekkel és náddal borított Volga-ahtubai árterület, ahol a kazárok fővárosa, Itil állt,⁵ vagy mint a Terek és a homokos nogáj dűnék — a „burunák” — közt elterülő virágzó rét-övezet, ahol Szemender ősi város terült el.⁶ Mégis a nogáj és a kalmük steppékhez, a Volgán túli Rün homokpusztához, valamint a Volga, a Don és a Donyec között elterülő víznélküli területekhez viszonyítva a folyóvölgyek mégis valamiféle egységnek tekinthetők, mind az azonális táj, mind pedig — amint arról az alábbiakban szó lesz — az etno-kulturális komplexum szempontjából.

650 és 965 között az általunk vizsgált terület teljesen egybeesett a Kazár Kaganátus határaival. Maguk a kazárok azonban nem a steppéken és a pusztákon, hanem a Volga-delta központi részét (amelyet annak idején még nem árasztott el a Káspi-tenger vize),⁷ valamint a Terek középső folyása mentén elterülő gazdag völgyet lakták, melynek alsó folyásvidékét mind a mai napig

¹ С. В. Калесник: Основы общего землеведения. М. 1955. 448 л.

² Слово о полку Игореве. М.—Л. 1950. 394 л. Комментарий Д. С. Лихачева.

³ А. Г. Гаель, Л. Н. Гумилев: Рановозрастные почвы на степных песках Дона и передвижение навод за исторический период. Известия АН, серия географическая, 1966. № 1, 11—20. л.

⁴ М. И. Артамонов: История хазар. Л. 1962. 299 л.

⁵ Л. Н. Гумилев: Хазарское погребение и место где стоял Итиль. Сообщения Гос. Эрмитажа, XX, 1962. 56—58. л.

⁶ Л. Н. Гумилев: Хазария и Тerek. Вестник ЛГУ № 24, 1964. 78—88. л.

⁷ Л. Н. Гумилев: Хазария и Каспий. Вестник ЛГУ, № 6, 1964. 83—95. л.

áradások öntik el, a folyó szabályozatlansága miatt.⁸ A steppéken az alánok, a bolgárok, a magyarok laktak, valamint később a besenyők és az úzok. A kazárok halászzattal, kertészkedéssel és megtelepedett állattenyésztéssel foglalkoztak; a jószágot a szomszédos legelőkre hajtották, a steppéken lakók viszont vándoroltak. A kazárok élénk kereskedelmet űztek Iránnal, Grúziával és Bizánccal, a nomádok a szükséges mezőgazdasági és iparcikkeket a szomszédos országok — elsősorban az orosz föld — megtámadása útján szerezték be. Mivel azonban a kazárok semmivel sem voltak kevésbé harciasak és bátrak, mint a bolgárok vagy a magyarok, továbbá mivel ezek között az etnikai csoportok (kazárok és nomádok) között bizonyos ingatag egyensúlyi rendszer alakult ki, amelynek során mindkét fél érdekelve volt abban, hogy kicséréljék egymással termékeiket, nem igen zavarták egymást, annál is inkább, mivel egymástól eltérő természeti tájakat laktak, viszont gyűlölték egymást, idegenkedtek egymástól és nem tartották kívánatosnak a keveredést.

Ebben a helyzetben az orosz föld a harmadik erő szerepét játszotta. Az erdőkben és folyókban gazdag közép-oroszországi táj biztosította a keleti szlávok naturál-gazdálkodásához szükséges feltételeket, s így e keleti szlávoknak egyáltalán nem volt szükségük arra, hogy rablóhadjáratokat indítsanak szomszédaik ellen. A szlávoknak sikerült visszaverniük a nomádok támadásait és alig érintkeztek a kazárokkal. Kapcsolatuk csupán az igen csekély mennyiségű adó fizetésére korlátozódott, azonban a kijevi állam megalakulása után ezt sem fizették tovább. Szvjatoszláv 965. évi hadjárata számos politikai jellegű változást eredményezett, az etnikai erőviszonyokat azonban minimálisan befolyásolta. A XI. század közepére az orosz állam és a steppe közötti határt a kunok visszaállították, s ezt követően a határ — habár lassan, — de észak felé tolódott el, egészen a XVI. századig, amikor az erőviszonyok megváltoztak az oroszok javára.

A fentebb ismertetett helyzet közismert, habár még nem teljesen elemzett. Vitathatatlan, hogy egy nép ereje vagy gyengesége virágzó vagy hanyatló gazdálkodásában rejlik, de mivel magyarázhatjuk a gazdálkodásban mutatózó fellendüléseket és depressziókat a naturális gazdálkodás, az egyszerű áru-termelő gazdálkodás viszonyai között? S itt jön segítségül a fizikai geográfia, azaz a történelmi idők klíma-változásait kutató tudományág. Ismeretes, hogy állandó az a hőmennyiség, amelyet a föld évente a naptól kap, a klíma változásai pedig csupán annak a csapadékmennyiségnek a mértékétől függenek, amely a bennünket érdeklő területeken megfigyelhető. V. N. Abroszov ismerteti a steppei és az erdő-zónák egymástól eltérő csapadékvizonyait. Kiderült, hogy ha a steppéken fokozódik a csapadékmennyiség akkor az erdős zónában száraz telek és forróbb nyarak vannak. És megfordítva, ha a közép-oroszországi erdőkben lassú eső hullik, télen pedig szüntelen az olvadás, akkor a steppéken tartós szárazság alakul ki. Az ilyen periódusok változnak s tartamuk⁹ a bennünket érdeklő időszak esetében évtizedekben számlálhatók (50—200 év).

Ezzel magyarázható a folyóvölgyek éghajlatában bekövetkező változások jellege: ha az erdős zóna csapadékos, akkor a Dnyeper, a Don, a Volga és az Ural vízhozama növekszik, a Kaspi-tenger szintje is emelkedik, amelyet 81%-ban a Volga táplál. Ilyenkor a folyóvölgyek oázisokká válnak a naptól kiégetett steppéken. Ha viszont a steppét éri a csapadék, akkor a folyók

⁸ Л. Н. Гумилев: Хазария и Терек. 79. l.

⁹ L. N. Gumilov: La fluctuation du niveau de la mer Caspienne. Cahier du Monde russe et soviétique. 1963. 3. 331—366. l.

elsékélyesednek, a Kaspi-tenger vízszintje pedig csökken. Ennek következtében a delta-vidék kiterjedése növekszik, a VI. században pl. majdnem Mangis-lakig terjedt.

Az éghajlat évszázados ingadozásai és a Délkelet-Európát benépesítő lakosság naturál-gazdálkodása közötti kapcsolat tagadhatatlan. A steppék csapadékossága és az erdővidéki szárazság azt az optimális feltételt nyújtja, amelynek közepette mindenki nyer, hiszen az erdei mocsarak nem alkalmasak a földművelésre. Amikor az erdők csapadékosak, vesztenek a steppei nomádok, viszont nyernek a Don völgyének lakói, ahol széles teraszokat találunk. Az Alsó-Volga vidék lakói számára viszont ez bajt hoz, mert a Kaspi-tenger száz és száz kilométernyi területen előnti a sík partokat, pusztulásra ítélve az „oroszlánföld” földművelő kultúráját. Kísérreljük meg tehát az imént ismertetett szempontok ismeretében megvizsgálni a VII. századi délkelet-európai népek kapcsolatait.

A IV. századtól vette kezdetét a steppe-zóna intenzív csapadékelátása. A hun akácirokat 463-ban megverő bolgár törzsek a Fekete-tenger egész partvidékét uralmuk alá vetették. Uralmuk 570 körül tartott, amikor leigázták őket a türkök. Ebben az időben nőtt meg a kazárok jelentősége, akik az akkor hatalmas Volga delta-vidéken, valamint a Terek bal partján éltek. A Terek deltája abban az időben nem volt alkalmas az állandó letelepedésre, mivel a Terek, mint minden folyó, amelyik szélességében szeli át a síkságot, sok ágra szakadt, és hatalmas területeket önt el, különösen a fokozott insolatio idején, amely a kaukázusi jégtakaró olvadását váltja ki.

A Terek völgye és a Volga deltája növényzetben gazdag területet képeztek, amely telve volt kertekkel, szőlőültetvényekkel, halászatra alkalmas területekkel, a környező zöldelő steppék pedig jó legelőül szolgáltak a jószág számára. A Don völgye a fenti két vidékhez viszonyítva más képet mutatott, mivel a folyó alacsony szintje következtében a felső teraszok a steppék biogeoszférájához tartoztak, azaz a nomádok sajátították ki azokat, a helyi lakosság pedig szorosan a part mentén húzódott meg. A Don-vidék a Kazár Birodalom periferiáját képezte.

A fentebb ismertetett helyzet egészen a X. század kezdetéig állt fenn, s ezen idő alatt a szlávoknak sikerült megtelepedniök az Okáig és a Volga felső folyásáig terjedő területeken, északkeleten visszaszorították az erdei vadász finn törzseket.

A X. században a csapadékos zóna észak felé húzódott és ez újabb következményekkel járt. A Kaspi-tenger szintje 3 métert emelkedett, elérte a XX. század közepének szintjét (absz. mélység —28 m). A kazár földek jelentős része víz alá került, esődbe jutott a kazárok gazdálkodása, ami megkönnyítette a kazárok 965-ben bekövetkezett vereségét. Keletről a Fekete-tenger vidékére húzódtak a szárazabb éghajlathoz szokott nomádok. A magyarok Pannóniába mentek, ahol a csapadékhullás egyidejű csökkenése a nedves Duna-menti steppeket a Donyec-menti és a baskír steppék korábbi viszonyaihoz tette hasonlóvá. A polján és különösen a szeverján keleti-szláv törzsek dél felé húzódtak, az Azovi-tenger partjaihoz, a drevljánok, a radimicsék és a vjaticsek pedig a gazdasági depresszió állapotába kerültek, ami a kijevi fejedelmek számára megkönnyítette a törzsek leigázását, akik maguk aligha álmodtak arról, hogy adót fizeszenek és valakinek engedelmeskedjenek. Ugyanakkor viszont megnőtt a Don jelentősége és itt kissé kitérünk az etnográfia, helyesebben az etnogenezis területére.

A VIII. századig a kazárok viszonylag monolit népet alkottak. A bizánciakkal és a muzulmánokkal való állandó kapcsolataik eredményeként sokat kölcsönöztek mindkét kultúrából. Ezt elősegítette a pravoszláv vallás terjesztése nyugaton, s az iszlámé keleten, miközben mindkét vallás sok új hívőt szerzett magának a kazárok körében. Az a tény, hogy Itilben egy zsidó közösség ragadta magához a hatalmat, megfosztotta a tulajdonképpeni kazár tradíciókat a külföldi hatásokkal szembeszegülni tudó ellenálló erőttől, s így a X. századra a kazároknak két csoportja alakult ki: pravoszláv kazárok a Terek és a Don vidékén, továbbá muzulmánok a Volga vidékén. Felettük egy csekélyszámú és zsoldos csapatok fegyvereire támaszkodó zsidó közösség állt, alattuk pedig az elmaradott, s a leginkább magatehetetlen lakosságnak az az egyre gyérülő része, amely a Szvjatoszláv-féle vereség után a muzulmánok karjaiba hullott.

A széttagolódásnak ugyanez a tendenciája érvényesült a X. században megfigyelhető politikai konszolidációnál is. A Volga-vidék Horezm, a Terek és a Don vidéke viszont orosz befolyás alá került. A XI. században Sarkel és Samkerc kazár városok helyén orosz erődítmények jelennek meg: Bjelaja Vezsa és Tmutorokan. Oroszországban a kereszténység felvétele igen megkönnyítette a nyugati kazárok és az oroszok egybeolvadását, mivel a pravoszláv törvény szerint keresztény nem köthetett házasságot másvallásúval. Ennél fogva a kazár nők csak ágyasai, de nem feleségei lehettek azoknak az úzoknak, besenyőknek és kunoknak, akikről fentebb szoltunk. Ezenkívül maguk a nemzet-ségi-törzsi rendben élő nomádok sem kívánhatták olyan idegenek befogadását saját soraikba, akik — a nemzeti jog szerint — részesedést nyertek volna a közös nemzeti tulajdonból, azaz részesedtek volna a földosztásnál, a zsákmány felosztásánál stb. Az orosz szlávokkal való egybeolvadásnak pedig nem volt ilyen akadály, s így a X. század végére a szláv nyelv — mintegy nemzetközi nyelvként — terjedt el egészen a Kaukázus láncolatáig (Al Bekri).

Más szavakkal, itt olyan etnikai divergenciát figyelhetünk meg, amely a kialakult történelmi helyzet hatására, a kezdődő folyamatot elősegítő helyi klímaváltozás nyomán bontakozik ki. A XI. században a helyzet gyökeresen megváltozott.

A X. századig a kumákok vagy kipcsakok az Irtis felső vidékénél éltek, vízben viszonylag gazdag steppéken, és nem hatoltak be az Aral-környéki szárazabb területre. A XI. században a csapadékvonal ismét délre helyeződött át s a korábban kiszáradt steppék újra kizöldeltek. Ekkor a kumákok elfoglalták az egész eurázsiai síkságot, legyőzték és kiszorították onnan a besenyőket. Még az orosz fejedelmeknek is száz esztendőre volt szükségük ahhoz, hogy feltartóztassák az oroszul poloveceknek nevezett kumákok (kunok) nyomását. Különösen a Don alsó vidékénél és az Észak-Kaukázusban vertek erős gyökeret a kunok, ahol a steppe flóraállománya azonos volt az Irtis felső partvidékének (Zajsztantól, a Barabai steppétől délre) növényzetével. Erejük azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy megbirkózzanak a kazárok utódaival.

A Volga deltáját, a mély és gyorsfolyású vizeknek ezt a labirintusát olyan annyira sűrű nádasok szegélyezik, hogy azon csak a vadsertés képes áthalolni. A rétek mocsarakkal váltakoznak, s ez a vidék nem kedvez a lovas haremoknak. Télen a vékony jég könnyen beszakadhat a ló és lovasa alatt, a steppék csapadékosává válásának idején, a XI—XII. században a Kaspi-tenger vidékén enyhe telek jártak. Ezek a geográfiai sajátosságok magyarázzák azt, hogy 965-ben Szvjatoszláv miért elégedett meg a kazár fővárosok lerombolásával és miért nem pazarolta erejét annak a deltavidéknek a meghódítására, ahol a

kazárok a XIII. századig éltek. Az utolsó említés róluk 1246-ból származik, amikor Plano Carpini¹⁰ találkozott velük. A volgai kazárokat nem a steppei népek tették tönkre, hanem a Kaspi-tenger hullámai, mivel a tenger szintje a XIV. század elejére 14 méterrel megemelkedett a VII. századhoz képest. A kazárok területének csaknem egésze víz alá került és a nép kénytelen volt szertevándorolni, maradékaik pedig az Arany Horda etnikai konglomerátumában¹¹ tűntek el.

A Tereknél a védelmi feltételek kedvezőtlenek. A valamelyes megbúvási lehetőséggel szolgáló partmenti erdő a parttól mindössze 5—7 km-re terjed, s a kártékony rovarok nagy tömege miatt az erdőben nem lehet hosszabb ideig tartózkodni. Ezért a kazárok utódai a Kaukázus hegyvonulat nyúlványaihoz vándoroltak azzal a szándékkal, hogy a veszély elmúltával majd visszatérnek a hazai tájakra. Ezt könnyen megtehették, mivel a nogáj homokos területek déli pereme homokpuszta, ahol a nomádok nem tudtak letelepedni, azért ott meg sem telepedhettek.

A védelmi lehetőségeket illetően a Don völgyében következő a helyzet. A széles, árterület feletti teraszokat lombos és tűlevelű erdők borítják, ahol az év csapadékos részében sok a pompás kis rét, tisztás, a sekélyvizű tó és ér. Itt szintén könnyen meg lehet bújni a folyóvölgyeket körülvevő széles, kiszáradt és agyagos steppék felől közeledő ellenség elől. Innen erős ellencsapást lehet mérni az ellenségre, a csaták után pedig könnyű megőrizni a saját erők sérthetlenségét. Annak, aki a helyi lakosságot engedelmességre akarta bírni, túlsúlyban levő erőket kellett a hatalmas térségre bevetnie, a kunok azonban ilyen lehetőségekkel nem rendelkeztek.

A kunok háborúi azonban kegyetlenek voltak. 1117-ben az orosz lakosság elhagyta Bjelaja Vezsát, a jelenlegi Cimljánszki-tenger helyén álló erődöt. A természeti viszonyok itt megkönnyítették a kunok győzelmét. Bjelaja Vezsa árterületen, egy nagykiterjedésű réten állt, amelynek nagy részét áradáskor a Don elöntötte. A kunok lovassága itt szabadon manőverezhetett. Ámde a doni erdőségekben a helyi lakosság átvészelte a nehéz időket, megőrizte függetlenségét. Ezt a lakosságot nevezték a XII. században „brodnyik”-nak. Ez az elnevezés először 1147-ben jelenik meg a Hypatius-féle évkönyvben.

A brodnyikok oroszul beszéltek és a pravoszláv hitet vallották. A korabeli évkönyvírók azonban sohasem azonosították a brodnyikokat az oroszokkal.¹² 1227-ben IX. Gergely pápa misszionáriusait „in Cumanis et Brodnic terra vicina” küldte. IV. Béla magyar király 1254-ben kelt levelében felsorolja Magyarország ellenségeit: „Rutheni, Comani, Brodnici”, vagy „Ruscia, Comani, Brodnici, Bulgaria”. A XIII. században úgy tartották, hogy a brodnyikok és az oroszok — két különböző nép. Sajnos, a források a brodnyikok származásáról nem közölnek részletes adatokat.

Vegyük azonban a közvetett adatokat: a XII. században Bjelaja Vezsa romjain vályogtöglából település épült.¹³ A település olyan volt, mint a Terek menti település. A doni szőlőtermelés a Terek vidékéről származott. A Donnál a juhok lassanként kiszorították a szarvasmarhát, a juh a kazárok legkedveltebb állata volt, áldozati állatként is nagy szerepet játszott.

¹⁰ Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. М., 1957. 57. 1.

¹¹ А. Алексин, Л. Гумилев: Хазарская Атлантида. Азия и Африка сегодня. 1962. № 2, 52—53. 1.

¹² В. Ф. Минорский: История Ширвана и Дербенда X—XI. вв. М. 1963. 151. 1.

¹³ М. И. Артамонов: ук. соч. 453. 1.

Nézzük meg most azokat a változásokat, amelyek a bennünket érdeklő időszakban az éghajlati viszonyokban bekövetkeztek. A X. század a steppe ideiglenes kiszáradásának korszaka. A Terek völgye pl. többet szenvedett a szárazságtól, mint a háborúktól, a Don völgye viszont egyáltalán nem szenvedett kárt, mivel a Don az erdős zónában ered, ahol a csapadék mennyisége fokozódott.

Világos, hogy a Terek-völgyi kazárok a Don mentére vándoroltak, bár egy részük a helyén maradt és a kaukázusi hegygerinc nyúlványán, a Grebeny lábának vidékén folytatta földműves gazdálkodását. A brodnyikok tehát szláv-kazár keveréknép, a kazárok utódai. Amíg a kijevi fejedelmek a kun kánokkal harcoltak, a brodnyikok az oroszokat segítették, amikor pedig az oroszok és a kunok egyezsége léptek a tatárok ellen, a brodnyikok 1223-ban Szubutaj-bagadurt segítették győzelemhez a Kalka mellett lezajlott csatában. Az Arany Horda kánjai értékelték a nekik nyújtott segítséget és megengedték, hogy a brodnyikok nyugodtan éljenek a Don és a Terek mentén. A XVI. századtól a brodnyikok utódait türk szóval kozákoknak kezdték nevezni.

Általános az a nézet, hogy a kozákok — orosz parasztok, akik az „opricnina” szörnyűségei elől menekültek a Don vidékére. Valóban, a kozákok jelentős része így alakult ki. A Don vidékére húzódó szökevények azonban nem a pusztaságba mentek, hanem a sajátjaikhoz. Ezért is születhetett a híres közmondás: „a Dontól nem adnak ki senkit.”

Elképzelhető, hogy Robinson Crusoe (avagy prototípusa) megélt egy lakatlan szigeten, sőt, sikerült meg is védenie magát egy csomó indiánnal szemben, igaz, tűzfegyver segítségével. Hogyan maradt azonban életben az az orosz paraszt, aki számára szokatlan természeti környezetbe került, s amikor a Fekete-tenger menti valamennyi vízváltató steppét a nogájok uralták, akik azzal foglalkoztak, hogy embereket raboltak s rabszolgának adták el őket. Kizárólag a szökött parasztok elmélete alapján nem lehet megmagyarázni a kozáság kialakulását, mert felmerül a kérdés, hogy az a moszkvai kormány, amelynek annyira szüksége volt adófizetőkre, miért engedte, hogy alattvalói a határon túra menjenek, amikor egyetlen lovascapat annyi fegyvertelen menekültet foghatott el, amennyit csak akart. Végül, ahhoz, hogy a szántó-vető földműves harcossá és vadásszá válják, idő és gyakorlat szükséges. Minden jel szerint a Donnál már előzőleg kialakultak azok a helyek, ahol a jövevény hozzászokhatott az új életkörülményekhez és az új életmódhoz. A XIII—XVI. század során ott éltek a brodnyikok utódai, akik küzdöttek a steppével és soraik feltöltésére szívesen fogadtak jövevényeket. Szívesen fogadták soraikba az azonos hiten levőket, az első időkre szállást, kiképzést, valamint a nogáj murzákkal és az orosz bojárokkal szemben védelmet biztosítottak számukra. E sorok írójának 1965-ben a cimljánszki homokpusztán sikerült egy ilyen korból származó települést felfedeznie. Ez már akkor történt, amikor a kazár kutatással foglalkozó expedíció befejezte tevékenységét. A Don-mellék első, árterület-feletti teraszát elárasztó Cimljánszki-tenger partján homokos sáv húzódik, amelyet a környező steppéktől a harmadik, árterület-feletti széles terasz választ el és a Don-völgy régi (a Cimljánszki-tenger feltöltése előtti) tájképnek a maradványát képezi.

Nehéz elképzelni ennél áldottabb helyet. Itt még a száraz években is a talajvíz kb. 1 méter mélyen van, a növényzet gyökérrendszere tehát könnyen jut nedvességhez. Itt nem csupán nyírfát és fűzfát, hanem hatalmas tölgyeket is találunk. Az egyik, a szél által letisztított területen, amely egyébként igen kis ki-

terjedésű volt (17×14 m), szétszórt cserépedény-töredékeket találtunk, köztük feltehetően tűzhelyből származó porózus kő töredékét is. Ez egy telephely, meg lehet, csupán egyetlen ház maradványa volt, amely nem túlságosan korai időből származhatott.¹⁴ Az edények nagy részét kézzel formázták. A kiégetés erős, bár nem minden edény volt tökéletesen kiégetve, sőt, egyes töredékekben szemmel látható volt a sötétszürke agyag. Egyes cseréptöredékeken piros festéknyomok voltak, másokon viszont párhuzamos karcolt díszítő vonalak. A cserépedényeken mind az úz, mind a tatár cserépedények nyomai világosan felismerhetők, ami a ház használatának idejét a X—XV. századra teszi.

Az orsó végére szerelt orsógomb lelet arra utal, hogy nem katonai telephelyről van szó, mert ott az asszonyoknak nincs idejük arra, hogy gyapjút fonjanak. Ez a brodnyikok egyik állandó letelepedési helye lehetett, nem messze attól a mélyebben fekvő területtől, ahol manapság nyírfák és nyárfák nőnek, a talajvíz pedig 1/2 méterre van a felszíntől. Az edények kézzel formálását a következővel magyarázhatjuk. Az állandó háborúk viszonyai közepette a kevés számú fazekas nem tudott elegendő edényt készíteni, s a brodnyikok úgy segítettek magukon, ahogy tudtak. Nem mond-e ellent elképzeléseinknek az, hogy egy nagyhatalom — az Arany Horda — saját területén megtűrt egy olyan idegen testet, mint a brodnyik-kozákokat. Nem! A brodnyikok nem a tatár kánok, hanem a nogáj hordák ellenségei voltak, amelyek állandóan felkelésekkel nyugtalanították Batu kán gyengülő utódait. Maga a „nogájok” elnevezés a Nogáj híveit jelenti. Nogáj pedig a XIII. század végén harcot indított az Ázsiából érkezett mongolok ellen. Nogáj hadseregét nagyobbrészt a kunok és egyéb, a mongolok által leigázott, s ezért a mongolokat gyűlölő törzsek utódai képezték. Nogáj vereséget szenvedett a Tohta-kán megerősítésére érkezett orosz csapatok segítségével. Nogáj egy orosz harcos ölte meg. Nem rendelkezünk közvetlen tanúbizonyságokkal arról a szerepről, amelyet a tatárok belső háborúi során a brodnyikok játszottak, az események logikája azonban azt súgja, hogy az Arany Horda kánjai a brodnyikok természetes szövetségesei voltak, míg a lázadó nogájok — ellenségei.

Ez a stabil kollízió fennmaradt az Arany Horda bukása után is, akkor, amikor a steppéken az anarchia lett úrrá, mely anarchia kezére játszott a teljes függetlenségre szert tett brodnyik-kozákoknak. 1538-ban pl. Moszkvából a következőket írták válaszul a nogáj murza panaszaira: „A síkon sokféle kozák jár: kazániai, azoviai, krímiek és más egyéb haszontalan kozákok. S mi a végeink kozákjai velük keverednek, s együtt járnak: ezek az emberek nekünk is tolvajok, s nektek is tolvajok.”¹⁵

A továbbiak során aztán a moszkvai kormánynak sikerült közös nyelvet találnia a doni kozákokkal, határőrökké változtatta őket az Oroszország ellen irányuló tatár támadásokkal szemben. Tudjuk, hogy Rettenetes Iván hadvezérei találkoztak a Tereknél a kozákokkal az asztrahányi kánság meghódítása után (1556), és tartós szövetséget kötöttek velük a nomádok és a kaukázusi hegyi lakók ellen.

Mit látunk tehát? Változnak a népek, a köztük levő viszonyok azonban állandóak. Ezt az állandóságot azzal az algebrai képlettel fejezhetjük ki, amely-nél a számlálót a folyóvölgyek lakossága, a nevezőt pedig a steppék lakossága képezi.

¹⁴ Л. Н. Гумилев: Хазария и Терек. 81. l.

¹⁵ Тоже, 84. стр.

Л. Н. ГУМИЛЕВ

ПРЕЕМНИКИ ХАЗАРОВ

(Распределение осадков и вопрос этногенеза в юго-восточной Европе в VII-XVI вв.)

Резюме

Автор исследует в статье влияние осадочных и сухих периодов на средневековую историю Юго-Восточной Европы.

Устанавливается, что вдоль больших рек Восточной Европы происходила интенсивная обработка земли и в сухих периодах, поражающие южных области. В то же время в междуречьях, в степях кочевые племена развивали скотоводство. Народы двух прилегающих друг к другу поясов были в зависимости друг от друга, но в то же время они находились в непрестанной борьбе.

Для хазаров, проживавших в областях дельты Волги, был благоприятным осадочный период южного пояса, ибо снижение уровня воды Каспийского моря освобождало большие территории, удобных для обработки.

Отношения между хазарами-земледельцами района дельты Волги и кочевыми племенами степи были враждебными. Экономическое ослабление и уничтожение Хазарского каганата причино, помимо военного нажима, прежде всего наступление периода осадочного лесного пояса. Стремительное поднятие уровня воды Волги подымало также уровень воды в Каспийском море и плодородные хазарские земельные площади оказались залитыми водой.

Преемниками хазаров, принявших частично православие, по автору, являются «бродники», которые стали ядром донского казачества, начавшегося оформляться с XVI века.

L. N. GUMILEV

LES SUCCESSEURS DES KAZARES(Le problème de la distribution des condensations atmosphériques et de l'ethnogénèse dans le sud-est de l'Europe au cours des VII — XVIe siècles)

Résumé

Dans son étude, l'auteur examine l'effet des périodes sèches et pluviales sur l'histoire médiévale du Sud-Est de l'Europe.

Il constate que le long des grands fleuves de l'Europe Orientale une agriculture intensive avait eu lieu même pendant les périodes sèches pour la zone méridionale. D'autre part, sur les steppes entre les fleuves, des peuples nomades s'étaient occupés de l'élevage. Les peuples des deux zones complémentaires avaient eu besoin l'un de l'autre, pourtant il existait un état d'hostilité permanente entre eux.

Pour les Kazares vivant aux régions du delta de la Volga la période pluviale de la zone méridionale était favorable, parce que la baisse du niveau d'eau de la mer Caspienne avait libéré de terrains cultivables de grande étendue.

Les relations entre les Kazares agricoles de la région de delta de la Volga et les nomades de la steppe était hostile. L'affaiblissement économique et la chute du Kaganat Kazare était causé, outre la pression militaire qui s'appesantissait sur lui, par l'arrivée de la période pluviale des zones forestières. L'accroissement précipité du débit de la Volga avait élevé le niveau d'eau de la mer Caspienne et des territoires fertiles kazares furent inondés.

Selon l'auteur, les successeurs des Kazares, convertis partiellement à la foi pravoslave, sont les «brodniks», qui ont formé le noyau des Cosaques de Don. Ceux-ci sont parus sur la scène de l'histoire à partir du XVIe siècle.